

**ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ԸՆԴԴԵՄ ՏԱՃԿԱՅԸ» XIV-XV ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Գայանե Մկրտումյան¹

DOI 10.46991/jos.2023.24.2.117

Գրիգոր Տաթևացին XIV-XV դարերի հայ աստվածաբանական փիլիսոփայական մտքի հայտնի ներկայացուցիչներից է: Նա ապրել և ստեղծագործել է շատ անբարենպաստ պայմաններում, երբ Հայաստանը կորցրել էր իր պետականությունը և դարձել թաթար-մոնղոլների արշավանքների թատերաբեմ 1236-1244 թթ.: Մոնղոլական իշխանության ժամանակաշրջանում Հայաստանում Հայոց Եկեղեցին էր մնացել բնակչության միակ ապավենը, երբ հոգևորական դասը ձգտում էր գոնե պահպանել Հայոց եկեղեցու հոգևոր անկախությունը՝ լուսավորական և ուսումնասանկավարժական գործունեություն ծավալելով երկրի հոգևոր հայտնի կենտրոններում՝ Ախթամարի, Գլաձորի, Տաթևի համալսարաններում: Ահա այսպիսի պայմաններում է ընթացել Գրիգոր Տաթևացու գործունեությունը: Նրա ստեղծագործությունը յուրատեսակ պայքար էր թաթար-մոնղոլների տիրապետության դեմ՝ ամրագրելու քրիստոնեական վարդապետության հիմնադրույթները: Այս առումով առանձնանում է նրա «Գիրք Հարցմանց» երկի «Ընդդեմ տաճկաց» գլուխը, որտեղ հեղինակը քննադատական վերլուծության է ենթարկել իսլամի գաղափարախոսության առանցքային դրույթները՝ «16 մոլորությունները» կամ սխալները, որոնք հակասության մեջ են քրիստոնեության հետ: Դրանք հիմնականում վերաբերում են այնպիսի թեմաների, ինչպիսիք են մուսուլմանների կողմից Սուրբ Երրորդության, Հիսուսի մարմնավորման ժխտումը, Նրան Աստծո որդի չհամարելը, քրիստոնեական որոշ ծիսակարգային արարողություններ չընդունելը և այլն: Հոդվածում

¹ Գայանե Մկրտումյանը ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի արաբագիտության ամբիոնի դոցենտ է, պ. գ. թ., էլ. փոստ gmkrtumyan@ysu.am, ORCID 0000-0003-4028-0441

համապարփակ կերպով քննության ենթարկված վերոհիշյալ դրույթները համադրվել են իսլամի ու մուսուլման աստվածաբանների տեսությունների հետ: Այդ քննությամբ ավելի է ընդգծվում Գրիգոր Տաթևացու իրազեկվածությունը իսլամի հիմնադրույթներին: Այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը գտնվում էր թաթար-մոնղոլների տիրապետության տակ, նրա քննադատական վերաբերմունքը իսլամի, Մուհամմադ մարգարեի նկատմամբ իրոք շատ համարձակ, գիտականորեն պատճառաբանված և արդարացի էր:

Բանալի բառեր՝ Հայոց Եկեղեցու հոգևոր անկախություն, թաթար մոնղոլական արշավանքներ, լուսավորչական գործունեություն, ջատագովաբանավեճային գրականություն, քրիստոնեական կրոնի գերակայություն, Մուրբ Երրորդություն, Քրիստոսի խաչելություն, մուսուլմանական ծիսակարգ, ջրով լվացում, Հարցմանց գիրք:

XIII դարում թաթար-մոնղոլների արշավանքների, հայ բնակչության մասսայական գերեվարությունների ու երկրում մոլեգնող սովի մասին հիշատակում են հայ պատմագիրները²: Հայաստանում ստեղծված այս իրավիճակը բանակցությունների և պայմանագրերի միջոցով հայ շատ իշխանների դրդեց իրենց հողային տիրույթները պաշտպանելու համար հաշտություն կնքել մոնղոլների հետ, իսկ շատերն էլ իսլամ ընդունեցին հարկադրանքի ներքո³: Մոնղոլական տիրապետության ընթացքում Հայոց Եկեղեցին կարողացավ դիմակայել նվաճողներին և ազատել իր բոլոր կալվածքները նրանցից՝ գերծ մնալով հարկերի վճարումից և ամեն տեսակի պարտավորությունների կատարումից: Այդ ժամանակաշրջանում իր գործունեությունը ծավալած Գրիգոր Տաթևացին

² Գանձակեցի Կ., *Հայոց պատմություն*, Երևան, 1982, էջ 260:

³ Նույն տեղում, էջ 257, Մեծոբեցի Թ., *Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոյ*, Փարիզ, 1860, էջ 91:

Հովնան Որտոնեցու մահից հետո՝ 1388թ., դարձավ Տաթևի դպրոցի ուսուցչատերը⁴: Նա թողել է հարուստ ժառանգություն, գրել շատ աշխատություններ, որոնցից են «*Քարոզագիրքը*», Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական մեկնությունների վերլուծությունները, «... *քաղուածոյս Հնոց և Նորոց և լուծմանս արտաքին գրոց... և բազում երգս զանձաց*»⁵: 1390-ական թվականներին նա գրում է իր գլխավոր երկը՝ «*Գիրք հարցմանցը*», որի մի մասն էր կազմում «*Ընդդէմ տաճկաց*» գլուխը: Այս գիրքը միջնադարում ամենաընդօրինակված և հայտնի գրքերից էր, որն առաջին անգամ տպագրվել է Օսմանյան կայսրության Ստամբուլ քաղաքում, 1729թ. մայիսին Հովհաննես Կոլոտ (1715-1741) հայոց պատրիարքի ջանքերով: Այդ ժամանակ այս գրքից միտումնավոր հանվեց «*Ընդդէմ տաճկաց*» գլուխը, որի մասին եպիսկոպոս Բ. Կյուլեսերյանը գրում է, որ «*այդ քողարկումի պատճառն էր սուլթան Համիդի արդեն մամլոյ ազատության դեմ հաստատուած ահարկու գրաքննութիւնը, այնպես որ Կ. Պոլսի բազմալեզու մամուլը... պարտաւորուած էին ընել ամենայն նուրբ զգալիութիւնը որպէսզի... Սուլթանը, թուրքը եւ իսլամը վրդովոդ բառ մը զսպրդէր հրատարակութեանց մէջ*»⁶: Հետագայում Բ. Կյուլեսերյանը Երուսաղեմի Ս. Հակոբ եկեղեցում գտավ այդ գլխի մի քանի ձեռագիր-ընդօրինակություններ՝ ընտրելով դրանցից երեքը: Լավագույն ձեռագիրը թվագրվում է 1413 թվականով, որն օգտագործվեց Վիեննայի տպագրության ժամանակ և զետեղվեց Բ. Կյուլեսերյանի հեղինակությամբ գրված «Իսլամը հայ մատենագրության մէջ» գրքում:

Գրքի նախաբանում Բ. Կյուլեսերյանը գրում է, որ իր նպատակն է եղել ուսումնասիրել և հրատարակել իսլամին

⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Կյուլեսերյան Բ., *Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ, Վիեննա, 1930, էջ 3*:

վերաբերվող բոլոր տեքստերը հայկական միջնադարյան գրականության մեջ: Ըստ հեղինակի՝ Գրիգոր Տաթևացին գրել է իր այս աշխատանքը *«ոչ թե իսլամը անարգելու դիտումով, այլ կրոնական ճշմարտությունը ցայտեցնելու եւ այն ջատագովելու նպատակով, ճիշդ այնպես, ինչպես որ գրած է Հարցմանց Գիրքին ուրիշ մասերը՝ Ընդդեմ Հրեիյ ն այլն.»*⁷: Մուսուլմանները այս գլխում հիշատակվում են *տաճիկ* կամ *այլազգիք* անվանումներով, հավանաբար, նկատի ունենալով, որ հետագայում իսլամ ընդունեցին նաև պարսիկները, մոնղոլները, և իսլամական մշակույթը դարձավ ավելի բազմաշերտ և խայտաբղետ: Եվ չնայած Գրիգոր Տաթևացին իր գրքի այս գլուխը հասցեագրել էր մուսուլմաններին, այն ուղղված էր նաև հայ բնակչությանը, որը շատ բան չգիտեր քրիստոնեության ու իսլամի գաղափարախոսության մասին: Կրոնափոխ եղած ու իսլամ ընդունած հայերը նույնպես յուրօրինակ թիրախներ էին, քանի որ խոտորվել էին ճիշտ ճանապարհից և նրանցից շատերը, ապրելով մուսուլմանների հետ, ձուլվել էին իսլամական մշակույթին⁸: Բ. Կյուլեսերյանը նշում է, որ Գրիգոր Տաթևացին *«միակ հայ մատենագիրն է նախնեաց մէջ, որ կանոնաւոր քննութեան մը ենթարկած է իսլամը»*⁹:

Գրիգոր Տաթևացու *«Հարցմանց Գիրքը»*¹ գրված հարց ու պատասխանների ձևով, ջատագովաբանավեճային ժանրի նմուշ է, որը բնորոշ էր արևմտաեվրոպական փիլիսոփայությանը և մեծ դեր է խաղացել XIV-XV դարերի առաջին քառորդի հայ փիլիսոփայական մտքի ձևավորման վրա: XIV դարում Հայաստանում կաթոլիկ հոգևորականության և նրանց համախոհ

⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

⁸ Dadoyan S., *The Armenians in the Medieval Islamic World, Vol. 3, New Brunswick and London, 2014* 189.

⁹ Կյուլեսերյան Բ, նշվ. աշխ., էջ 12:

հայ մտածողների ջանքերով լատիներենից հայերեն թարգմանվեցին փիլիսոփայական մի շարք աշխատություններ, որոնք իրենց բովանդակությամբ թարմություն մտցրին հայ աստվածաբանական գրականության մեջ: Արևմտաեվրոպական փիլիսոփայությանը բնորոշ էր աստվածաբանության փիլիսոփայականացման և փիլիսոփայության աստվածաբանականացման միտումը¹⁰, և հայ աստվածաբանները որդեգրեցին կաթոլիկ գործիչների իմաստասիրական այս ոճը: Միջնադարյան Հայաստանի վանական դպրոցներում արևմտյան գրականության և արժեքների ներմուծումը նպաստեց կաթոլիկ քարոզիչների և միսիոներների միջոցով նաև ջատագովաբանավիճային գրականության ի հայտ գալուն :

Այսպես, VII դարի երկրորդ կեսից սկսված արշավանքների արդյունքում, երբ արաբները գրավեցին հսկայածավալ տարածքներ Մերձավոր Արևելքում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Եվրոպայում, ձգտեցին նաև հիմնավորել իրենց կրոնի՝ իսլամի գերակայությունը նվաճված երկրների քրիստոնյա բնակիչների նկատմամբ: Եվ հետագա դարերում արաբա-մուսուլմանական աստվածաբանության մեջ մեծ զարգացում ապրեց ջատագովաբանավիճային ժանրը, հենված Ղուրանի հիմնադրույթների վրա՝ մարտահրավեր նետելով քրիստոնեական գաղափարախոսության հիմնադրույթներին: Նրա ներկայացուցիչները առարկում էին քրիստոնեական Սուրբ Երրորդության դեմ, ժխտում Քրիստոսի աստված լինելը, մարմնավորումը մարդկային բնության մեջ, Նրա խաչելությունը¹¹:

Իսլամական աստվածաբանության կողմից առաջ քաշված այս գաղափարների դեմ պայքար սկսեց Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական եկեղեցին, որի ներկայացուցիչները, ջատագովա-

¹⁰ Ջաքարյան Ս., *Փիլիսոփայության պատմություն*, Երևան, 2007, էջ 109:

¹¹ Dadoyan S., նշվ. աշխ., էջ 145-148:

բանավեճային ժանրի օգտագործմամբ հենվելով հիմնականում Աստվածաշնչի և նրա մեկնությունների վրա, հիմնավորում էին քրիստոնեական գաղափարախոսության մեջ հիմնաքարային նշանակություն ունեցող վերոհիշյալ դոգմաները: Մուհամմադ մարգարեի անձի նկատմամբ հարձակումը, նրան վիրավորանքներ հասցնելը զուգահեռ ռազմավարություն էր, որը կիրառվում էր քրիստոնյա բանավիճողների կողմից:

Այսպես, VIII դարի հայտնի քրիստոնյա աստվածաբան Հովնան Դամասկացին գտնում էր, որ մուսուլմանների կողմից Սուրբ Երրորդության ու Խաչի մերժումն անհիմն է, քանի որ Ղուրանն է ընդգծում Աստծո կամքի և Աստծո Հոգու գոյությունը և անհնար է Աստծուն անդամահատել իր Խոսքից ու Հոգուց¹²: Հայտնի քրիստոնյա աստվածաբաններից էր Գրիգոր Տյուսացին, որը մեծ դեր է խաղացել Սուրբ Երրորդության ուսմունքի սահմանման մեջ¹³: Ամեն դեպքում քրիստոնյա աստվածաբանները համոզված էին, որ իսլամը ուղարկվել է որպես պատիժ իրենց հերետիկոսության համար. իսլամը դիտարկվում էր որպես քրիստոնեական հերձվածողություն կամ աղանդ: VIII դարի մեկ այլ աստվածաբան՝ Թեոդոր Աբի Կուրրան, գտնում էր, որ կրոնը իր բնույթով պիտի հոգևոր լինի, մինչդեռ իսլամը վայելքի ու բավականության կրոն է և չի կարող իսկական լինել, իսկ քրիստոնեությունը հոգևոր հիմք ունի¹⁴: Աբու Կուրրայի ռազմավարությունն էր փիլոսոփայական փաստարկմամբ ցույց տալ քրիստոնեության առաջնությունը այլ կրոնների նկատմամբ: Շատ դեպքերում իսլամի նկատմամբ աստվածաշնչյան թեմաների փաստարկմամբ, թվում է, թե նա եղել

¹² John of Damascus, *Liber de Haeresibus, Die Schriften des Johannes von Damaskus, ed. P. Bonifatius Kotter*, 5 vols, Berlin, 1969-1981, vol 4, s. 19.

¹³ Райт В., *Краткий очерк истории сирийской литературы*, С. Петербург, 1902, стр. 110-112.

¹⁴ Նույն տեղում:

է Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայության հիմնական աղբյուրներից մեկը¹⁵:

Գրիգոր Տաթևացին գրել է *«Ընդդէմ տաճկացը» «մասնաւոր խնդրանքով մը, քանի որ այդ ժամանակ տարբեր կրօնների պատկանող մարդիկ, ինչ դասակարգի էլ որ պատկանէին, յուրաքանչյուրն իր Ս. Գրքի փաստերով ու ապացույցներով զինված վիճաբանություն էին անում և գրավներ դնում հաղթելու կամ պարտվելու համար»*¹⁶: Բ. Կյուլեսերյանը այս առումով առանձնացնում է Գրիգոր Մագիստրոսի և իշխան Մանուչեի վիճաբանությունը, երբ վերջինս պարտվելով մկրտվեց և քրիստոնյա դարձավ: Գրիգոր Տաթևացին իր այս երկում ջգգատովա-բանավիճային ժանրի օգտագործմամբ ներկայացնում է փաստարկի տարբեր ոճեր և մեթոդներ, բանավեճի ոչ ֆորմալ ձևակերպումներ, քարոզ, նկարագրություն, փոխաբերություն և այլն: Գրիգոր Տաթևացու *«Ընդդէմ տաճկացը»* վերաբերվում է քրիստոնեության և իսլամի գաղափարախոսությունների միջև առկա հակասություններին՝ «այլազգիների» 16 մոլորություններին կամ սխալներին: Եվ հողվածի նպատակն է ներկայացնել և ուսումնասիրել դրանք իսլամի գաղափարախոսության հետ սերտ կապով:

«Տաճիկների» կամ *«այլազգիների»* առաջին մոլորությունը ըստ Գրիգոր Տաթևացու այն է, որ նրանք չեն ընդունում Սուրբ Երրորդության գաղափարը, առարկելով, որ եթե ընդունում ենք Սուրբ Երրորդությունը, պետք է հնարավոր համարենք Աստծո ծնունդը, սերունդը, որը ենթադրում է ապականություն և մահ: Ի պատասխան այս դիտարկմանը՝ Գրիգոր Տաթևացին գտնում է, որ մարդկային բանականությունը սահմանափակ է և չի կարող ընկալել աստվածային սերնդի եզակիությունը, որին կարելի է

¹⁵ Dadoyan S., նշվ. աշխ., էջ 158:

¹⁶ Կյուլեսերյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 10:

հասու դառնալ ոչ թե գիտության, այլ միայն հավատքի և բնական լույսով: Նա փաստարկում է Հիսուսի ծնունդը հավերժական ժամանակներում, որը ժամանակից դուրս է: Եվ վերջում Գրիգոր Տաթևացին ներկայացնում է աստվածային էության միասնական գաղափարը՝ օրինակ բերելով «*արեգակը, արձակած լույսը և իր ճառագայթները*»¹⁷:

Հայտնի է, որ ժամանակին Մուհամմադ մարգարեն պարսից թագավոր Խոսրով Փարվեզին, Բյուզանդիայի կայսր Հերակլեսին գրած իր ուղերձներում նրանց կոչ էր անում դառնալ դեպի միակ Աստվածը, որը որդի և կին չունի¹⁸:

Ընդ որում, նշենք, որ իսլամի՝ որպես կրոնի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել Արաբական թերակղզում նախաիսլամական շրջանում մեծ տարածում ստացած հրեական կրոնը, գրադաշտականությունը և քրիստոնեությունը՝ իր աղանդներով: Այդ աղանդներից էր երոնիտների աղանդը, որը Քրիստոսին համարում էր Աստծո առաքյալ բայց ոչ որդի և ժխտում էր Սուրբ Երրորդությունը: Տարածված էր նաև կույս Մարիամի պաշտամունքը, որի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ Սուրբ Երրորդությունը կազմում են Հայր Աստվածը, Որդի Աստվածը և Կույս Մարիամը¹⁹: Այս ամենը իր արտացոլումը գտավ նաև Ղուրանում, որտեղ ասվում է, որ քրիստոնյաները պաշտում են 3 աստվածների՝ Հայր Աստծուն, Մարիամին և նրանց որդի Հիսուսին²⁰:

¹⁷ Տաթևացի Գ., *Ընդդեմ տաճկաց*, Երևան, 2009, էջ 13:

¹⁸ Das Leben Muhammad's nach Muhammad Ibn Ishak, *bearbeitet von Abd al-Malik Ibn Hisham. Aus den Handschriften von Berlin*, Gotha und Leiden, Erster Band, Zweiter Teil, 1858, s. 972.

¹⁹ Цветков П., *Исламизм*, т. 1, Асхабад, 1912, стр. 33.

²⁰ Տիգրանյան Ս., Իսան և Սուրբ Երրորդության դավանանքը Ղուրանում և Սուննայում, Արաբական ուսումնասիրություններ, հատոր 11, Երևան, 2019, էջ 131:

Ըստ Գրիգոր Տաթևացու «այլազգիների» երկրորդ մոլորությունը այն է, որ նրանք Աստծուն վերագրում են ինչպես բարու, այնպես էլ չարի ծագումը:

Հայ աստվածաբան-փիլիսոփայն պնդում է, որ Աստված միայն կարող է լինել բարու պատճառը և ոչ չարը՝ փաստարկելով, որ եթե չարը Աստծուց է, նշանակում է չարին սիրում է և այդ դեպքում սիրում է նաև չարագործին և չարիք սիրողներին²¹: Եվ ապացուցելու համար իր այս պնդումները, նա բերում է 12 պատճառ, ընդգծելով դրանց մեջ ազատ կամքի առկայությունը, որով Աստված օժտել է մարդուն: Մինչդեռ իսլամական գաղափարախոսության մեջ այս առումով կարևոր տեղ է գրավում նախասահմանությունը, ըստ որի չարն ու բարին իրական են, շնորհիվ աստվածային նախախնամության, ինչ-որ տեղ եղել են ու լինելու են, կարգադրված է հավիտենության մեջ²²: Ամբարշտի անհավատությունը, չար գործերը լինում են Ալլահի հրամանով: «Այլազգիների» մյուս մոլորությունները ևս պայմանավորված են քրիստոնեական և իսլամական կրոնների միջև առկա տարաձայնություններով, և Գրիգոր Տաթևացին բոլոր դեպքերում Աստվածաշնչի փաստարկումներով, հենվելով նաև Արիստոտելի մետաֆիզիկայի վրա, ձգտում է ընդգծել քրիստոնեության գերակայությունը իսլամի վրա: Այսպես, մյուս մոլորությունն այն է, որ մուսուլմանները չեն ընդունում Հիսուսի մարմնավորումը՝ Բանի մարդկությունը մարդկային բնության մեջ՝ փաստարկելով, որ աստվածային բնությունը չի կարող փոփոխության ենթարկվել. այն անփոփոխ է, և որ ամենակարևորն է, Աստված չէր կարող Նրան թույլ տալ անցնելու ցավալի գործընթացների միջով և մարդ դառնալու, որ փրկի մարդկությանը: Մինչդեռ Հիսուսը մարդկանց նկատմամբ Աստծո մեծ սիրո ապացույցն է: Հաջորդ մոլորություններից են

²¹ Տաթևացի Գ., նշվ. աշխ., էջ 16:

²² Նույն տեղում, էջ 29; 1-12, 30; 32-41:

Հիսուսի աստվածության մերժումը և նրան մարգարե կամ փեղամար համարելը, ինչպես նաև Նրա խաչելության ժխտումը «անհավաստների» կողմից: Գրիգոր Տաթևացին փաստարկում է, որ եթե մենք մերժում ենք Բանի աստվածությունը և Աստծո զորությունը, ապա մերժում ենք նաև Աստծո գոյությունը: Գրիգոր Տաթևացին օգտագործում է Հիսուս Քրիստոսի վերաբերյալ Նրա լույս լինելու անալոգիան, որ բերում են հակառակորդ մուսուլմանները «լույս ի լուսո» թարգմանությամբ: Նա նշում է, որ Քրիստոսը ծնվեց անարատ կույսից, և Աստծո անմարմին լույսը մարմնավոր ծնվեց, ուստի Քրիստոսը Աստված է: Նա հրաշքներ է գործել, և եթե մարգարեները հրաշքներ էին գործում Աստծո զորությամբ, ապա Քրիստոսը տիրական հրամանով էր գործում և Աստծո զորությամբ²³: Ուրեմն նա Աստված է: Ղուրանում Հիսուսը (Իսա) ունի յուրահատուկ տեղ և պատվավոր տիտղոսներ: Նրա անունը Ղուրանում հիշատակվում է 15 սուրահում (արաբ. Ղուրանի գլուխ) և 93 տաղերում²⁴: Ըստ Ղուրանի՝ Հիսուսը Ալլահի ընտրյալ մարգարեներից ու առաքյալներից մեկն էր, ով հայտնություն էր ստացել և ուղարկվել մարդկանց՝ նրանց ճշմարիտ ուղու վրա դնելու համար: Հիսուսը հաստատել է իրեն նախորդող մարգարեների ուսմունքների ճշմարտացիությունը և ավետել վերջին մարգարե Մուհամմադի գալուստը²⁵: Հիսուսը ուղարկվել է Թորայի (Հնգամատյան) ճշմարտացիությունն ապացուցելու համար: Եվ Ալլահը Հիսուսին է շնորհել Ինջիլը (Ավետարան), որը լրացնում էր Թորան և չէր հակասում դրան²⁶: Ըստ իսլամական ավանդույթի՝ Ալլահն իր առաքյալներից ու մարգարեներից

²³ Նույն տեղում, էջ 40:

²⁴ Գայետան Ա., *Իսլամ և ավետարան*, Երևան, 2006, էջ 20:

²⁵ Տաթևացի Գ., նշվ. աշխ., էջ 61; 6-9, տե՛ս նաև *Ղուրան*, արաբերենից թարգմանեց Ա. Ամիրխանեանց, Վառնա, 1909:

²⁶ 5; 50, *Ղուրան*:

յուրաքանչյուրին այլոց նկատմամբ առավելություններ է տվել, որով էլ բացատրվում է յուրաքանչյուր մարգարեի յուրօրինակությունը: Ի տարբերություն մյուս մարգարեների, ովքեր Ալլահի կամքով են հրաշքներ գործում՝ Հիսուսը ինքնին հրաշք է, քանի որ ծնվել է անարատ կույսից: Ղուրանում հիշատակվում է, որ Հիսուսը բժշկում էր կույրերին ու բորոտներին, կենդանացնում մահացած մարդկանց²⁷: Ըստ Ղուրանի, Ալլահը քրիստոնյաներին ուղարկել է լույս և ճշմարտություն մարգարեների միջոցով, հետո ուղարկել է Մարիամի որդի Հիսուսին, բայց քրիստոնյաները ուխտադրուժ են եղել և հակառակվել Ալլահին, աղավաղել Ս.Գրքերը՝ հեռանալով իրենց կրոնի մաքրությունից և հետևելով տարբեր աղանդների: Ղուրանը գտնում էր, որ Մուհամմադի մասին հիշատակություն կա Ս. Գրքերում, որի մասին հայտնել է Հիսուսը, բայց քրիստոնյաները թաքցրել են դա²⁸:

Ղուրանը ժխտում է Հիսուսի խաչելությունը և պատկերում նրան որպես մի մարգարե, որը խաչի մահից փրկվեց Ալլահի զորությամբ, կենդանի երկինք փոխադրվեց, որտեղից էլ կգա իսլամը ընդունելու և աշխարհը դատելու համար²⁹: Հրեաները խաչել են Հիսուսի կերպարանքը ստացած մարդու: Ղուրանը հերքում է նաև մարդկանց մեղքերը քավելու Հիսուսի առաքելությունը³⁰:

«Այլազգիների» հինգերորդ մոլորությունն այն է, որ նրանք ընդունում են միայն Ղուրանը (Ֆուրկան) որպես ճշմարիտ օրենք՝ մերժելով Հին և Նոր Կտակարանները, Հնգամատյանը, չնայած որ դրանք «երկնքից են»: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու՝ Ալլահը

²⁷ 2; 93, 136, 110, Ղուրան, տե՛ս նաև *Al-Quran al-Karim*:

²⁸ 2; 103, Ղուրան:

²⁹ 2; 81, 54, 3; 37-52, Ղուրան:

³⁰Գայաթան Ա, նշվ. աշխ, էջ 191:

Մուհամմադին է տվել «Ճշմարտության գիրքը»՝ նրան պատգամաբեր ուղարկելով իր ազգի համար³¹:

Հաջորդ մոլորությունը, ըստ Գրիգոր Տաթևացու, այն է, որ «այլազգիները» Մուհամմադին ընդունում են որպես մարգարե (փեղամբար), մինչդեռ վերջինս չունի համապատասխան գիտելիքներ մարգարե լինելու համար, նա հայտարարում է, որ աշխարհը հանուն իրեն է ստեղծվել և գնում է պարծենկոտության ճանապարհով: Գրիգոր Տաթևացին գտնում է, որ նա իր ուսմունքը փոխառել է ուրիշ կրոններից, չընդունելով իրենից առաջ եղած մարգարեներին, իրեն է համարում վերջին մարգարեն; բերելով մարգարե լինելու համար անհրաժեշտ 6 սահմանումները³²: «Այլազգիների» յոթերորդ մոլորությունը այն հավատն է, որ հարությունը մարմնավոր է և իր մեջ ներառում է անդունդ, կանայք և այլ ֆիզիկական հաճույքներ, այսինքն՝ վերադարձ նախկին կյանքին: Գրիգոր Տաթևացին առաջարկում է սիմվոլիկ իմաստներ հետմահու կյանքում. սնունդը, օրինակ, հոգևոր սնունդն է երկնային մարմինների նման՝ հետևաբար մարդու մարմինն էլ կլինի անապական և չի ունենա ֆիզիկական պահանջներ³³: Մյուս մոլորությունն այն է, որ «այլազգիները» մահկանացու են համարում հրեշտակներին՝ գտնելով, որ ինչ այս աշխարհում ունի սկիզբ, կունենա նաև իր վախճանը, Ալլահի կողմից ստեղծված հրեշտակները ևս ենթակա են մահվան³⁴: Գրիգոր Տաթևացին հերքում է այս տեսությունը, գտնելով, որ երկնային անմարմին էակները անմահ են: Գրիգոր Տաթևացին որպես մոլորություն հիշատակում է Խաչի և սուրբ պատկերների մերժումը «այլազգիների» կողմից, նրանք, մերժելով Խաչը, չեն խորանում նրա

³¹ Տաթևացի Գ., նշվ. աշխ., էջ 45:

³² Նույն տեղում, էջ 51:

³³ Նույն տեղում, էջ 57:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 62:

իմաստի մեջ, որը Քրիստոսի միջոցով մարդկության փրկագնման սիմվոլիկ նշան է: «Այլահավատների» մյուս 7 մոլորությունները վերաբերում են խոզի միս չուտելու, գինի խմելու արգելքներին, մուսուլմանների ծիսակարգին, ինչպես՝ ջրով լվացումը՝ որպես մեղքերից մաքրում, թլպատության կարևորությունը, և որ հայերը չեն ընդունել թլպատումը Աստվածաշնչի Հին և Նոր օրենքներով և այլն:

Գրիգոր Տաթևացու կողմից դիտարկված վերոհիշյալ այս մոլորությունները սերտ կապ ունեն հրեական կրոնի ավանդույթների հետ, ինչպես օրինակ՝ ջրով լվացումը, որը կատարվում էր աղոթքից առաջ, և մուսուլմանները հավատացած էին, որ դա իրենց կազատի մեղքերից, կամ թլպատության ծեսը, որի նպատակը եղել էր հրեաների առանձնացումը հեթանոսներից, սակայն հետո, ինչպես նշում է Գրիգոր Տաթևացին, մկրտության օրենքը փոխարինել է թլպատման օրենքին³⁵: «Այլազգիների» վերոհիշյալ մոլորությունների մանրամասն նկարագրությունը և դրանց նկատմամբ քննադատական մոտեցումը վկայում է Գրիգոր Տաթևացու՝ իսլամի հիմնադրույթներին մոտիկից ծանոթ լինելու մասին, երբ նա ճկունությամբ և խորագիտորեն այդ մոլորություններին է հակադրում Աստվածաշնչի և քրիստոնյա տեսաբանների երկերի հիմնադրույթները:

«Այլազգիների» 16 մոլորությունները պատկերում են նաև իսլամի վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ, որը շատ դեպքերում աղճատված էր, պայմանավորված նաև Մուհամմադ մարգարեի անձնական, սուբյեկտիվ ընկալմամբ քրիստոնյաների մասին: Մուհամմադը անձամբ ծանոթ չէր քրիստոնեության հիմնադրույթներին, այլ միայն՝ նրա աղանդներին, որոնցից էլ քաղել էր իր գիտելիքները քրիստոնեության մասին:

---

³⁵ Նույն տեղում, էջ 89:

Եվ «Ընդդեմ տաճկացը» այս դեպքում հեղինակի կողմից իսլամ դավանող թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ պայքարելու յուրօրինակ եղանակ էր, որով կարծես թե հոգևոր դաշտում հաստատվում էր իսլամի գաղափարախոսության հիմնադրույթների նկատմամբ քրիստոնեական վարդապետության գերակայությունը և հաղթանակը:

Կարծում ենք, որ Գրիգոր Տաթևացին «այլազգիների» 16 մոլորությունները համարակալել է ըստ իրենց առաջնահերթության և կարևորության՝ նկատի ունենալով առաջին հերթին քրիստոնեության և իսլամի գաղափարախոսությունների միջև առկա խորքային տարաձայնությունները, որոնք վերաբերում էին քրիստոնյա-մուսուլման քաղաքական, կրոնական փոխհարաբերություններին, մինչդեռ վերջին 7 մոլորությունները բնորոշում էին մուսուլմանների վարքի ծիսակարգային բնույթը: Փոխառված լինելով հիմնականում հրեաներից՝ դրանք լավ յուրացվել, տեղայնացվել էին մուսուլմանների կողմից: Այդ իսկ պատճառով հպանցիկ ենք անդրադարձել վերջին 7 մոլորություններին (խոզի միս չուտելու, գինի չխամելու արգելքներին, ջրով լվացման, թլպատման ծիսակարգին, ծովի և այլն), որոնք, մեր կարծիքով չէին կարող խոչընդոտ լինել քրիստոնյա-մուսուլմանական փոխհարաբերություններում:

Մեր հոդվածի նպատակներից է եղել պատմական հարթության մեջ դիտարկել XIV-XV դարերի հայ հայտնի աստվածաբանի այս երկը՝ Ղուրանի և մուսուլմանական և քրիստոնեական աստվածաբանության հետ սերտ կապով, որը կօգնի ավելի լավ ըմբռնելու միջնադարյան Հայաստանում տիրող քաղաքական իրավիճակը, երբ երկիրը գտնվում էր թաթար-մոնղոլների տիրապետության տակ, և նվաճողները, ընդգծելով իրենց հաղթանակի առավելությունները, գործադրում էին իսլամի

գաղափարախոսության դոգմաները, օրենքները հայերի նկատմամբ:

Որպես կարևոր նպատակ՝ հողվածում դիտարկվել է հեղինակի համեմատական վերլուծությունների ուսումնասիրությունը իսլամի և քրիստոնեության միջև եղած տարբերությունների մասին: Եվ մեր կողմից ցույց է տրվել, թե ինչպես, գտնվելով իսլամ ընդունած թաթար-մոնղոլների տիրապետության տակ, հայոց եկեղեցական դասը, գիտամանկավարժական գործունեություն ծավալելով հայոց մի շարք միջնադարյան համալսարաններում, հանձին Գրիգոր Տաթևացու, հոգևոր պատերազմ էր մղում թաթար-մոնղոլների դեմ, որի արգասիքը դարձավ «*Ընդդեմ տաճկացր*»:

Կարևոր է նաև մատնանշել, որ Գրիգոր Տաթևացու այս աշխատությունը, անցնելով ժամանակի փորձությունների միջով, յուրահատուկ մարտահրավեր էր դարձել հետագա դարերում Հայաստանը զավթած մուսուլման իշխանությունների համար՝ վերանայելու և հստակեցնելու իրենց հարաբերությունները քրիստոնյաների՝ մասնավորապես հայերի հանդեպ:

THE «AGAINST TAĀIK» OF GRIGOR TATEVAČI IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-MUSLIM RELATIONSHIPS IN THE XIV-XV CENTURIES

*Gayane Mkrtumyan*³⁶

The present article examines the work of the famous theologian of the XIV-XV centuries Grigor Tatevači "Against Taĉik" which is an example of Apologetic-Polemical literature, which was characteristic of Western European philosophy. It represents the 16 fallacies of "Taĉiks" or muslims,

---

³⁶ Gayane Mkrtumyan is an Associate Professor at the Chair of Arabic Studies of the Faculty of Oriental Studies at YSU, E-mail: gmkrtumyan@ysu.am, ORCID 0000-0003-4028-0441

that related to the radical differences between Christianity and Islam, for example, the denial of the Holy Trinity and the incarnation of Jesus as the son of God as well as some ritual ceremonies, the crucifixion of Jesus. Grigor Tatevaçi was familiar with the main tenets of Islam and apposed them with the Bible and the works of medieval Christian theorists. The article also considers the theories of medieval muslim theologians, regarding of foundations of Christianity. The 16 fallacies of "Taçiks" also depict Islams attitude toward Christianity, which many cases was caused by Prophet Muhammad's personal, subjective perception of Christianity. Prophet Muhammad was not personally acquainted with official Christianity, but only with its sects. And his work was a unique way of fighting against the rule of the Tatar-Mongols, which confirmed the supremacy of the ideology of Christianity over Islam in the spiritual field.

Key words: *Tatar-Mongol invasions, spiritual independence, of the Armenian Church, endightenment property, Apologetic – Polemical literature, supremacy of the Christian religion, Holy Trinity, Crueifixion of Christ, Muslim ritual, The Book of Questions.*

"ПРОТИВ ТАДЖИКОВ" ГРИГОР ТАТЕВАЦИ В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-МУСУЛЬМАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ XIV-XV ВВ.

Գայանե Մկրտումյան³⁷

В статье исследуется работа известного богослова XIV-XV вв. Григора Татеваçi "Против таджиков", которая является образцом жанра апологетических дебатов, который был характерен для западноевропейской философии. Она представляет собой 16 заблуждений "таджиков" или мусульман, которые касаются коренных разногласий между христианства и ислама, например отрицание Святой Троицы и воплощение Христа, неприятие Христа как Сына Божия, а также некоторые ритуальные обряды, распятие Христа.

---

³⁷ Գայանե Մկրտումյան - к.и.н. доцент кафедры Арабистики факультета востоковедения ЕГУ, эл. почта: gmkrtumyan@ysu.am, ORCID 0000-0003-4028-0441

Григор Татеваци был хорошо знаком с основными положениями ислама и противопоставил им Библию и труды средневековых христианских теоретиков. В статье также рассматриваются теории средневековых мусульманских богословов относительно основ христианства. 16 заблуждений «таджиков» также изображают отношение ислама к христианству, которое во многих случаях было искажено из-за личного, субъективного восприятия Пророка Мухаммада о христианстве. Пророк Мухаммад лично не был знаком с основами официального христианства, а только с сектами. И его работа была уникальным способом борьбы против владычества татар-монголов в Армении, подтвердившим превосходство христианства над исламом в духовной сфере.

Ключевые слова: татаро-монгольские нашествия, духовная независимость армянской церкви, просветительная деятельность, апологетическо-полемическая литература, превосходство христианской религии, Святая Троица, распятие Христа, мусульманский обряд, Книга вопросов.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գայաեան Ա., Իսլամ և Ավետարան, Երևան, 2006:
2. Զարարյան Ս., Փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 2007, էջ 109
3. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 260
4. Կյուլեսերյան Բ. Իսլամը հայ մատենագրության մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 3,10,12
5. Դուրան, արաբերենից թարգմանեց Ա. Ամիրխանեանց, Վառնա, 1909
6. Մեծոբեցի Թ., Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոյ, Փարիզ, 1860:
7. Տաթևացի Գ., Ընդդէմ տաճկաց, Երևան ,2009:

8. Տիգրանյան Ս. Իսլամ և «Սուրբ Երրորդության» դավանանքը Ղուրանում և Սուննայում, Արաբական ուսումնասիրություններ, հատոր 11, Երևան, 2019, էջ 127-142:
9. Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1995
10. Райт В. Краткий очерк истории сирийской литературы, С. Петербург, 1902, с.110-112
11. Цветков П., Исламизм, том 1, Асхабад, 1902, с.33
12. Al-Quran al-karim, Damascus, 1986
13. Dadoyan S., The Armenians in the Medieval Islamic World, vol.3, New Brunswick and London, 2014.
14. John of Damaskus Liber de Haeres bus in Die Shriften des Juhannes von Damaskus, ed. P. Bonifatius Kother, 5vols, Berlin 1969-1981, vol. 4. p.19
15. Das Leben Muhammad's nach Muhammad Ibn Ishak, bearbeitet von Abd al-Malik Ibn Hisham. Aus den Handschriften von Berlin, Gotha und Leiden, Erster Band, Zweiter Theil, 1958.